

УДК 81'272(477.52/.6)“18/19”:811.161.2

**МОВНЕ ПИТАННЯ В ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ І
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНОМУ РУСІ СХІДНОЇ УКРАЇНИ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Галина Макар

*Закарпатський інститут МАУП
вул. Промислова, 3, м. Ужгород, 88000, Україна
makargalina@rambler.ru*

Стаття розкриває одну із ознак мовної ситуації в Східній Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст. – самоорганізацію інтелектуальної еліти з метою розвитку функцій української мови. На матеріалі нової джерельної бази розкрито громадсько-політичні та культурно-просвітні об'єднання, схарактеризовано діяльність їх учасників, а також заходи для реалізації і розвитку української мови в умовах бездержавності. Автор вважає, що розглянута проблематика вимагає подальшого аналізу на новій джерельній базі.

Ключові слова: статус мови, функції мови, українська мова, підросійська Україна, недержавна мова.

Визначення зв'язку української літературної мови з історією народу становить ключову методологічну засаду історії соціолінгвістики. Ю. Шевельов, розкриваючи принципи аналізу цього питання, наголосив: «Дослідник мусить показати не лише, як розвивалася мова, а й чому саме так. Чому¹ зумовлене, з одного боку, можливостями, забезпеченими мові, а з другого, обмеженнями, накладеними на неї, чи то законодавчими чи суспільно-політичними» [1: 26-27]. У працях з історії української літературної мови потрібно враховувати роль мовного законодавства, зміни політичного курсу та соціальні зрушення, що впливали на вжиток і оформлення літературної мови.

Мета статті полягає у висвітленні ролі мовного питання в громадсько-політичній та культурно-просвітній діяльності українців підросійської України з 80-х рр. ХІХ ст. до 1917 р. Джерельною базою для дослідження послужили автентичні матеріали (щоденники, мемуари, листи, тогочасні публікації безпосередніх учасників подій), наукові праці. Умови функціонування української мови в підросійській Україні регламентувалися царськими циркулярами, цензурними розпорядженнями (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., додаток до Емського указу 1881 р. та ін.), які дозволяли розвиток художнього стилю української мови (з певними обмеженнями), але забороняли вживання мови в науці, офіційно-діловій та виробничій сферах, газетах, журналах, у школі, церкві, публічних виступах, перекладах та ін.

Громадсько-політичні та культурно-просвітні об'єднання, їх діячі

Організації, які захищали права української мови, поширювали її в різних сферах: українські громади (кін. 50-х рр. ХІХ ст. – 1917 р.); товариства грамотності: Харківське товариство (1869–1917), Київське товариство (1882–1908); студентський

¹ Підкреслення Ю. Шевельова

Гурт українських соціалістів-федералістів (Петербург, 1883–1888); київський гурток «Читанка» або «Хрестоматія» (80-ті рр. XIX ст. – 1887 р.); літературне товариство «Плеяда» (1888–1893); київський гурток «Література» (90-ті рр. XIX ст.); нелегальна студентська організація «Братство тарасівців» (червень 1891–1898); Київське літературно-артистичне товариство (1895–1905); Український клуб у Києві (1905–1912); клуб «Родіна» (1912–1917); Всеукраїнська загальна безпартійна демократична організація (вересень 1897–1904); Товариство українських поступовців (вересень 1908–1917); «Просвіти», що засновувалися в підросійській Україні впродовж 1905–1907 рр.

У другій половині XIX – на початку XX ст. важливу роль у національно-культурній праці відіграли **громади**, створені як у самій Україні, так і за її межами. Перша з них виникла 1858 р. в Петербурзі, 1861 р. з'явилися громади в Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові, а в 70-х рр. XIX ст. засновано громаду в Одесі. До кінця XIX ст. вже діяло майже 20 подібних інституцій. У 80-х – на початку 1900-х рр. на базі гімназій, семінарій, університетів почали виникати так звані Молоді громади. Як правило, діяльність громад мала нелегальний характер [2: 23; 3: 443–444].

Програмні засади цієї діяльності окреслено в брошурі «Братское послание украинцев сербскому обществу «Заря» (опублікованій у Відні 1868 р. під псевдонімом Тарас Воля). За цим документом, ключове місце в діяльності громад відводилося розвитковій функції української мови, її поширенню в різних сферах суспільного життя. Стверджувалося про потребу відкриття початкових українських шкіл, створення шкільних підручників та популярної літератури українською мовою; організацію бібліотек з українським книжковим фондом, популяризацію української літератури [4: 312; 5: 128]. Вагоме місце в діяльності українських громад посідала лексикографічна робота. Так, Київська громада працювала над українсько-російським словником, що вийшов у 4-х томах у 1907–1909 рр. за редакцією Б. Грінченка. Члени Одеської громади на чолі з М. Комаровим створили російсько-український словник, опублікований у 4-х томах у Львові (1893–1898 рр.) під псевдонімом М. Уманця й А. Спілки.

До результатів діяльності Петербурзької громади в кінці 50 – на початку 60-х рр. XIX ст. відносять видавничу діяльність П. Куліша (за матеріальної підтримки поміщиків-українофілів В.Тарновського та Г.Галагана в Санкт-Петербурзі було відкрито українську друкарню, яку очолив П.Куліш) та вихід журналу «Основа» (1861–1862 рр.), що став керівним органом українського національного руху в підросійській Україні на початку 60-их рр. XIX ст. Реакційні заходи уряду, передусім Валуєвський циркуляр, загальмували на певний час роботу Петербурзької громади. Вона відновила свою діяльність за ініціативи Є. Чикаленка тільки в кінці 1896 р., у зв'язку із святкуванням 35-річного ювілею літературної праці українського письменника Д. Мордовця [6: 238]. Очолювали цю громаду в кінці XIX – на початку XX ст. П. Стебницький, О. Лотоцький, а її членами стали Д. Мордовець, О. Бородай, П. Саладилів, Ц. Білиловський, М. Славинський, О. Русов, С. Русова та ін.

Члени Петербурзької громади уживали конкретних заходів з метою скасування цензурних утисків української мови. П. Стебницький і Д. Мордовець публічно виступили на захист прав української мови, взявши участь у дискусії, що розгорілася 1898 р. на сторінках російських газет «Биржевые ведомости» та «Санкт-Петербургские ведомости» [7: 51-56]. П. Стебницький, О. Лотоцький, О. Русов, С. Русова, П. Саладилів увійшли до складу комісії, створеної 1905 р. імператорською Академією наук, і взяли участь у підготовці відомої записки «Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова» [8: 385]. 5–8 квітня 1905 р. в Петербурзі відбувся Всеросійський з'їзд

журналістів, на якому було прийнято резолюцію про скасування утисків українського друкованого слова, підготовлену членами Петербурзької громади О.Лотоцьким, П.Стебницьким, О.Русовим разом із Є.Чикаленком, який був делегований Українською демократичною партією з Києва [6: 374-378].

Петербурзька громада зробила внесок у видання й поширення українськомовної літератури. У 1898 р. члени цієї громади за активної участі Є.Чикаленка заснували «Благотворительное Общество издания общепользных и дешевых книг», яке до 1917 р. випустило 80 популярних брошур українською мовою тиражем понад 1 млн. примірників [9: 252–254]. Це видавниче товариство та «Общество имени Т. Шевченка для вспомоществования нуждающимся воспитанникамъ высшихъ учебныхъ заведений С.-Петербурга, уроженцамъ Южной Россіи» у 1906 р. здійснили перше в підросійській Україні повне видання «Кобзаря» Т. Шевченка [9: 274], яке перевидавалося ще двічі – у 1907 (2-е вид.) та 1910 (3-є вид.) роках. Робота над «Кобзарем» Т. Шевченка розпочалася ще на початку 1904 р., а в кінці 1906 р. за фінансової підтримки вищеназваних товариств та В. Симиренка «Кобзар» Т. Шевченка вийшов тиражем 10 тис., друге видання з'явилося вже в кількості 25 тис. примірників [10: 219]. Члени Петербурзької громади домагалися дозволів у петербурзької цензури на друкування творів українською мовою. Заслугують окремої уваги значні зусилля, спрямовані на отримання дозволу від влади і Синоду на публікацію Четвероевангелія П.Морачевського українською мовою (як відомо, переклад був підготовлений П.Морачевським ще на початку 60-х рр. XIX ст., але вперше вийшов друком тільки в 1906 – 1911 рр.). Громадівці поширювали в різних формах українськомовну літературу: мали місце неодноразові звернення до провінційних «Просвіт», передплатників журналу «Киевская старина», до головного комітету «Всероссийского земского союза» із закликом поширювати українську книгу серед народу; українські видання розсилалися по селах; продукцію товариства виставляли на виставках в Україні [11: 97].

Українську мову популяризували такі просвітницькі організації, як Санкт-Петербурзький комітет грамотності, Харківське та Київське **товариства грамотності**. Найстарішим було Харківське товариство, засноване 1869 р. з ініціативи М. Бекетова, професора Харківського університету, фізика і хіміка за фахом. До членів Харківського товариства належали професори Д. Багалій, М. Сумцов, В. Данилевський та ін.

Київське товариство грамотності діяло з 1882 по 1908 рр. З 1898 р. товариство очолив В. Науменко, завдяки якому статус і значення цього об'єднання докорінно змінилися – воно набуло загальнонаціонального характеру, у ньому посилювалася україністична діяльність.

До дійсних членів Київського товариства грамотності належали М. Василенко, Б. Грінченко, В. Дурдуківський, О. Пчілка, І. Лучицький, Є. Чикаленко та ін. Якщо 1901 р. товариство налічувало 383 члени, то 1902 р. – 463, а 1906 р. – уже 614 членів. З 1900 р. при Київському товаристві почали діяти видавнича та шкільна комісії. За 7 років видавнича комісія надрукувала 15 брошур. Шкільна комісія підготувала унікальне зібрання посібників для народної освіти, серед яких були і 2 підручники Б.Грінченка для початкової школи: буквар «Українська граматка до науки читання й писання» (складений ще 1888 р., а опублікований 1907 р.) та «Рідне слово. Українська читанка» (1912 р.). Товариство заснувало 5 недільних шкіл у Києві, в яких навчалося 750 учнів і працювало 96 учителів. Викладання в цих школах проводилося українською мовою. Найважливішим досягненням Київського товариства було заснування мережі бібліотек на всіх українських землях Російської імперії (до 1908 р. було укомплектовано 204

бібліотеки, ще на 50 був накладений арешт) та будівництво Народного дому, який був осередком народної просвіти в Києві до 1906 р. [12: 249–250].

27 жовтня 1904 р. на зборах Київського товариства грамотності було схвалено доповідь ради товариства про необхідність зміни цензурних правил щодо видання літератури українською мовою [13: 157]. Товариство підготувало клопотання до уряду, в якому висунуто вимоги: а) скасувати Емський указ; б) не перешкоджати розповсюдженню вже виданих українськомовних книг [13: 161–162].

Упродовж 80–90-х рр. XIX ст. в Києві діяло кілька молодіжних літературних гуртків: «Читанка», або «Хрестоматія» (існував до 1887 р.), який очолював Т. Лубенець [6: 108; 14: 104–106], «Плеяда» (1888–1893 рр.), заснований з ініціативи Л. Українки та її брата М. Косача [15: 262; 16: 41–43; 17: 110], «Література» (поч. 90-х рр.) [18: 746–747; 19: 775]. Члени цих гуртків готували читанки й інші підручники для шкіл («Читанка» Хугірного [псевдонім Т. Лубенця – Г.М.], читанка «Веселка» [14: 104–105]); відкривали бібліотеки української літератури; займалися перекладами [16: 41–43; 17: 110; 18: 746]; готували збірники, альманахи (київський збірник «Весна», чернігівський «Десна», одеський «Спілка»); організовували вечори, присвячені українським письменникам, зокрема Т. Шевченку; проводили літературні вечори, конкурси, на яких звучало українське слово; редагували журнали («Зоря», «Дзвінок»); готували літературу для дітей [18: 747; 19: 775].

У 90-ті рр. XIX ст. з'являється **громадська організація політичного спрямування «Братство тарасівців»**. Цю нелегальну студентську організацію створено в червні 1891 р. (проіснувала до 1898 р.). До засновників братства належали чотири студенти: М. Базькевич (або М. Казько – Казькевич), М. Байздренко, В. Боровик та І. Липа. Членами організації стали відомі українські письменники, громадсько-політичні діячі Б. Грінченко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, М. Вороний, М. Міхновський, В. Шемет та ін. Ідеологічні засади тарасівців підготував І. Липа. Вони вперше були проголошені в Харкові на вшануванні пам'яті Т. Шевченка в лютому 1893 р. [20: 6], а в квітні 1893 р. львівський журнал «Правда» опублікував програму під назвою «Profession de foi молодих українців» [21].

Програмні засади «Братства тарасівців» передбачали:

– Досягнення культурно-національної автономії України та інших народів у складі Російської держави. Програма стверджувала, що поступальний розвиток Російської імперії можливий лише за умови рівноправності національних культур, національних мов, за умови, коли кожен народ зможе вільно користуватися власною «духовою силою, іти до освіти й добробуту». Тарасівці запевняли, що працюватимуть у напрямку визволення всіх народів Російської імперії «з-під гнітучого деспотизму й централізму» [21: 202].

– Визнання українців як окремого народу в демократичній федеративній Росії, досягнення рівноправності українців [21: 207].

– Укріплення почуття національного самоусвідомлення. Для реалізації цієї мети окреслено основні обов'язки членів товариства: робити все для піднесення національного духу українців; порушувати українські національні проблеми, відстоювати власні національні права, зокрема і мовні, у різних сферах і на різних рівнях – не тільки в межах України, а й за кордоном («в освіченому товаристві, в народі, у відносинах з урядом, в літературі не тільки московській та польській, але й по західноєвропейських літературах» [21: 206]).

– Боротьбу проти русифікації за поліфункційність української мови [21: 205–206]. Відводячи вагоме місце мовному питанню, програма «Братства тарасівців»

підкреслювала, що «мова єть одною з найважливіших прикмет, що найдужче виявляє внутрішній зміст національний, що мова – орган духу і виявляч психології народної... Нарід, що не має письменства на рідній мові, не становить і нації» [21: 205].

«Братство тарасівців» виступало за впровадження української мови в усі сфери суспільного життя: у суспільно-громадському, виробничому, приватному житті, у літературі і навіть у міжнаціональному спілкуванні. У програмі зазначено, що українська мова повинна функціонувати скрізь: «в родині, в усяких справах, як приватних, так і загальносуспільних, у громаді, в літературі і навіть у зносинах з усіма іншими народами, що живуть на Україні» [21: 205–206]. «...Кожен з нас, свідомих українців, має промовляти в родині, в товаристві і взагалі скрізь, де його розуміють, по-українському» [21: 206]. У програмі йшлося про запровадження шкіл з українською мовою навчання: «А як дитина піде до офіційної школи [тобто російської – Г.М.], вчити її української мови, історії, літератури вдома окремо», щоб діти були вже свідомими українцями. У програмі наголошувалося на тому, що найголовнішим обов'язком кожного українця є «писати рідною мовою» [21: 206].

– Толерантне ставлення до різних націй і релігій [21: 207].

З метою реалізації програмних положень члени «Братства тарасівців» мали намір об'єднати зусилля з іншими народами Російської імперії в їх боротьбі за національні та соціальні права [21: 207]. Відомо, що для втілення в життя своїх програмних засад члени харківського «Братства...» зав'язали контакти зі студентськими групами в Києві, Одесі, Полтаві та Чернігові. Вони проводили читання лекцій українською мовою, здійснювали постановку українських п'єс та організували свята на честь Т. Шевченка. Члени «Братства...» докладали зусиль до підготовки національно свідомої молоді, розширення рядів товариства, приділяли велику увагу політичній роботі в українських культурницьких гуртках, брали участь у розповсюдженні нелегальної літератури, яка надходила з Галичини [22: 23-24].

До літа 1893 р. основним осередком «Братства тарасівців» був Харків, проте після арешту значної частини членів організації центр було перенесено до Києва. В українській столиці М. Міхновський організував найчисельнішу групу тарасівців. Менші осередки «Братства тарасівців» з'явилися також в Одесі, Полтаві, Лубнах, Катеринославі та деяких інших містах України. До діячів товариства, крім вищезазначених, належали В. Боржковський, М. Дмитрієв, М. Кононенко, В. Сочачів, В. Степаненко, Є. Тимченко, О. Черняхівський та ін.

Програмні засади «Братства тарасівців» пропаговано в різних формах. Зокрема, Б.Грінченко втілював ідеї товариства у «Листах з України Наддніпрянської», що були надруковані в газеті «Буковина» впродовж 1892–1893 рр. під псевдонімом Вартовий. Б.Грінченко вступив у полеміку з М. Драгомановим, який відповів «Листами на Наддніпрянську Україну» (опубліковані в газеті «Буковина» 1893 р.). М. Коцюбинський обрав для пропаганди ідейних засад «Братства тарасівців» нетрадиційну для політики форму – казку-алегорію «Хо», що вийшла друком 1894 р.

Ідеї «Братства...» знайшли свій подальший розвиток у програмних документах українських об'єднань кінця XIX –початку XX ст., таких як Українська загальна безпартійна демократична організація та Революційна українська партія (РУП) [23: 14].

Упродовж 1895–1905 рр. (за даними Олени Пчілки, товариство припинило свою діяльність 1903 р.) діяло **Київське російське літературно-артистичне товариство**, до якого входило й українське крило, оскільки українських легальних об'єднань у підросійській Україні тоді ще не існувало. Секретарем товариства був І. Стешенко, активними його членами стали відомі діячі української культури і науки

М. Біляшівський, М. Василенко, Є. Чикаленко, Л. Драгоманова, І. Лучицький, К. Михальчук, В. Науменко, Л. Українка, О. Пчілка, М. Старицька, М. Тутковський, Л. Черняхівська та ін. За словами О. Пчілки, основною метою українців була популяризація української мови: «В цьому полягала вся вага участі нашої в «Обществе» [15: 261].

Товариство проводило літературні бесіди (з виголошенням лекцій, рефератів), літературно-музичні вечори, концерти, театральні вистави, творчі конкурси, художні виставки, ювілейні заходи, присвячені Т. Шевченкові, Л. Глібову, П. Кулішеві, Є. Гребінці, І. Нечуєві-Левицькому, М. Лисенкові, 100-літтю української літератури [15: 261]. Українські вечори завжди мали аншлаги і були бажаними [18: 753].

Товариство займалося також видавничою діяльністю, публікуючи твори переможців літературних конкурсів в альманахах. Хоча альманахи (їх було 3) виходили російською мовою, але вміщали й твори українською мовою.

У грудні 1904 р. в приміщенні товариства відбулося всеукраїнське святкування 35-ї річниці творчості І. Нечуя-Левицького. На зібранні були присутні діячі культури з Києва, Полтави, Чернігова, Одеси, Харкова, Галичини, Москви, Санкт-Петербурга, Варшави та ін. Під час цього свята, організованого секретарем товариства І. Стешенком, звучали заклики до боротьби за політичні свободи. Під керівництвом І. Стешенка було складено вимогу від української інтелігенції до міністерства внутрішніх справ і Комітету міністрів Російської імперії надати права і свободи українській літературі, мові та запровадити на східноукраїнських землях викладання в школах українською мовою. Цей документ підписали понад 300 осіб [24: 23]. Саме на святкуванні ювілею І. Нечуя-Левицького обрано делегацію, яка повинна була допровадити клопотання в Санкт-Петербург. До складу делегації ввійшли О. Пчілка (від Волині), М. Дмитрієв (від Полтави), В. Науменко (від Києва), І. Шраг (від Чернігова). Отримавши документ, російський уряд підключив до розв'язання українського питання Російську академію наук, Київський та Харківський університети, представників місцевої влади (київського генерал-губернатора).

У вересні 1897 р. в Києві з ініціативи О. Кониського та В. Антоновича було створено **Українську загальну безпартійну демократичну організацію** (далі Загальна українська організація, скорочено ЗУО), до складу якої ввійшло майже 20 українських громад і чимало студентських груп. Організація існувала до 1908 р. Керівним її органом була Рада, до якої обрано Є. Тимченка, М. Кононенка, О. Черняхівського, О. Бородаю [6: 241]; з 1900 р. Раду збільшено до 6 членів: Є. Тимченко, М. Кононенко, О. Черняхівський, О. Бородай, І. Стешенко, Є. Чикаленко [6: 314].

1903 р. на з'їзді Загальної української організації ухвалено програму, яка передбачала політичні й національно-мовні цілі: автономію України та інших складових частин Росії; перебудову Російської імперії на федеративних засадах; створення «парламенту для загальноросійських справ і краєвих соймів»; повну свободу національного життя; впровадження української мови в школах, судах, адміністрації і т.д. [6: 357].

З метою реалізації програмних положень Українська загальна організація проводила роботу в різних напрямках. Насамперед, вона взяла опіку друк української літератури (спочатку видавничим гуртком, до якого належали Ф. Матушевський, С. Єфремов, В. Доманицький та ін., а згодом видавництвом «Вік», заснованим ЗУО) [6: 357] та популяризацію українських видань через українські книгарні, зокрема через книгарню журналу «Киевская старина», яку відкрили члени ЗУО [2: 91] і якою

впродовж багатьох років завідував О. Степаненко. Через книгарню «Киевской старини» та видавничий гурток, що діяв при ЗУО, було налагоджено надходження нелегальної українськомовної літератури із Західної України, передусім з Галичини та Буковини [25: 13]. Учасники організації домагалися дозволів цензури на видання українськомовних книг [6: 315] та пропагували ідеї українського національного відродження, організували літературні свята, ювілеї українських діячів. Зокрема, члени ЗУО стали ініціаторами й організаторами відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві 1903 р., ювілею І. Нечуя-Левицького, М. Лисенка [6: 315; 2: 91, 97-100]. Українська мова вживалася на публічних офіційних і неофіційних заходах: виступ О. Лотоцького 1900 р. на святкуванні ювілею І. Шрага в Чернігові, де були присутні представники влади; виступи М. Коцюбинського, О. Пчілки у Полтаві 1903 р. на відкритті пам'ятника І. Котляревському [26: 244; 9: 280]. Були налагоджені зв'язки з українським рухом у Західній Україні, вироблено кадрову політику влаштування на різних посадах свідомих українців [6: 315; 2: 91].

Упродовж 1908–1917 рр. в підросійській Україні діяло **Товариство українських поступовців (ТУП)**, яке керувало усім українським рухом на цій території. Це була всеукраїнська позапартійна таємна організація, створена з ініціативи Є. Чикаленка весною 1908 р. на базі Української демократично-радикальної партії [2: 147]. У вересні 1908 р. в Києві відбувся перший з'їзд організації. ТУП об'єднало представників творчої української інтелігенції, які головною метою вважали відстоювання національних інтересів українського народу, зокрема і в мовній сфері. ТУП очолювала рада, до якої входили М. Грушевський, Є. Чикаленко, І. Шраг, С. Єфремов, П. Стебницький, С. Петлюра, В. Винниченко, Н. Григорієв, Ф. Магушевський, Д. Дорошенко, В. Прокопович, А. В'язлов, Ф. Штейнгель, М. Тишкевич, Л. Старицька-Черняхівська та ін. [25: 75]. В організації та діяльності ТУП провідну роль відіграв Є. Чикаленко [2: 147–148]. За твердженням Д. Дорошенка, ТУП свідомо не виробляло політичної програми, прагнучи об'єднати людей різних партій на одній спільній платформі – культурно-національної автономії України та конституційно-демократичного ладу [2: 147].

Основними напрямками роботи ТУПу стали: 1) керівництво усім українським рухом у підросійській Україні [2: 147]; 2) налагодження зв'язків з російськими партіями (кадетами, еседеками, трудовиками) і координація їх роботи з метою включення українських питань у передвиборчі кампанії до Державної думи [2: 148]; 3) співпраця в українських питаннях з депутатами Державної думи, зокрема з кадетами та групою автономістів-федералістів (відомо, що члени ТУПу саме через кадетів ініціювали розгляд українського мовного питання на засіданнях III та IV Державних дум, а опозиційні сили цих дум визнали за українцями право на національно-культурний розвиток); 4) координація роботи «Просвіти», різних культурно-освітніх клубів, тісна співпраця з Українським науковим товариством у Києві; 5) завідування українськими книгарнями, зокрема книгарнею журналу «Киевская старина»; 6) координація преси (неофіційними органами ТУПу виступали щоденна газета «Рада» в Києві та журнал «Украинская жизнь» у Москві); 7) ініціювання українських, зокрема і мовних, питань на різних публічних зібраннях – з'їздах, виставках тощо; 8) складання петицій, клопотань до уряду Російської імперії щодо прав української мови; 9) організація українських національно-культурних заходів (ювілеї Т. Шевченка у 1911 р. – з нагоди 50-річчя смерті, у 1914 р. – 100-річчя з дня народження).

1912 р. з'їзд ТУПу затвердив «Платформу українських прогресистів до передвиборчої діяльності», яка чітко визначала мовні завдання Товариства: у

місцевостях з українським населенням домагатися вивчення української літератури, мови, історії та українознавства як обов'язкових предметів в усіх середніх та вищих навчальних закладах; запровадити початкову освіту українською мовою; досягти вільного використання української мови в церкві, суді та всіх громадських закладах України; уживати українську мову як мову міжнаціонального спілкування в Україні; домагатися скасування заборонного мита на закордонні видання, які виходили українською мовою [27: 111–112]. ТУП заклиало українців узяти участь у виборах до Державної думи і проголосувати за ті партії, які підтримають «Платформу українських прогресистів до передвиборчої діяльності» [27: 112]

Весною 1908 р. (за свідченням О. Пчілки, раніше, «після 1905 року» [15: 262]), в Києві відкрито **Український клуб**. Одним з ініціаторів його створення і незмінним головою ради старшин клубу був видатний український композитор Микола Лисенко. Український клуб запрацював після закриття Літературно-артистичного товариства в Києві [15: 262]. До правління Українського клубу входила й О. Пчілка, яка брала активну участь також у роботі його етнографічної комісії [15: 262]. Організація об'єднувала діячів української культури з метою популяризації української культури, зокрема і мови, піднесення національної самосвідомості, підтримки творчої, політично і національно свідомої молоді, виховання молодшого покоління в національному дусі [28: 519]. У діяльності клубу брали активну участь І. Огієнко, Д. Антонович, М. Біляшівський, С. Єфремов, О. Олесь, О. Пчілка, Л. Українка, Л. Яновська, М. Заньковецька, М. Садовський, Л. Старицька-Черняхівська, М. Старицька, С. Русова, В. Бублик, М. Галін, О. Черняхівський та ін. [28: 519]. У роботі клубу брали участь і молоді представники українського національного руху [15: 262]. Український клуб від моменту створення був осередком Товариства українських поступовців. Як зазначає О. Кириєнко, програма Українського клубу була тотожною програмі ТУПу і передбачала: піднесення національної самосвідомості населення шляхом популяризації української мови, літератури, театру, освіти, преси; упровадження державної ідеї [28: 520].

В Українському клубі працювали літературно-драматична, етнографічна, музично-хорова, лекційна і бібліотечна секції. Тут проводили свята на честь Т. Шевченка, літературні та музично-хорові вечори, вистави (з читанням лекцій і рефератів).

Діяльність Українського клубу викликала невдоволення з боку влади. У жовтні 1912 р. клуб було закрито через звинувачення його діячів у пропаганді заборонених видань. Українська громадськість зуміла продовжити роботу під іншою назвою, створивши **клуб «Родіна»**. Саме в стінах клубу «Родіна» народилася ідея створення Української Центральної ради як головного представницького органу українського руху в період УНР. Зокрема, 3–7 березня 1917 р. в приміщенні клубу «Родіна» відбулися збори українських партій та організацій, скликані з ініціативи ТУПу у зв'язку з революційними подіями в Петрограді [29: 12].

Важливу роль у відстоюванні прав української мови в підросійській Україні на початку ХХ ст. відіграли **«Просвіти»**. Просвітницький рух був поширений в др. пол. ХІХ ст. в Західній Україні, передусім у Галичині та Буковині (перше товариство «Просвіта» створено ще 1868 р. у Львові). На території підросійської України у зв'язку з Емським указом, який просвітницьку діяльність українською мовою ставив поза законом, товариства «Просвіти» з'явилися вже після революції 1905 р. Упродовж 1905–1907 рр. «Просвіти» створені в Катеринославі (1905 р.), Одесі (1905 р.), Кам'янці-Подільському (1906 р.), Києві (1906 р.), Чернігові (1906 р.), Миколаєві (1907 р.), Ніжині

та інших містах. За даними сучасного дослідника П. Шморгуна, всього на території підросійської України діяло 9 «Просвіт» з 30 філіями [30: 8].

За свідченнями сучасників, насправді «Просвіт» після революції 1905 р. з'явилося в підросійській Україні значно більше, вони були засновані не тільки в кожному губерніальному місті, а й по багатьох повітових містах, численних містечках і селах. Це підтверджує «Щоденник» Є. Чикаленка [31: 420–421].

Форми культурно-масової роботи «Просвіт» були різноаспектними: видання й популяризація в різних формах українськомовної літератури; організація читалень, бібліотек; проведення публічних лекцій, читань рефератів; відкриття загальноосвітніх курсів; організація літературних вечорів і спектаклів; збір коштів на різні заходи загальнонаціонального характеру (зокрема, на пам'ятник Т. Шевченку в Києві); порушення питання про запровадження навчання українською мовою в школах різних типів та ін. [32: 517, 519]. Київська «Просвіта» створила шкільно-лекційну комісію для відкриття українськомовних шкіл на Київщині. Одеська, Київська, Кам'янець-Подільська «Просвіти» надсилали звернення до різних інстанцій з клопотанням дозволити навчання українською мовою в освітніх закладах підросійської України [33: 7–8].

Громадські організації про шляхи розвитку суспільних функцій української мови

Мовні питання стали однією з найважливіших засад діяльності громадсько-політичних та культурно-просвітних організацій. Програмні документи визначали цілі суспільно-політичного характеру: досягнення культурно-національної автономії України та інших народів у складі Росії («Братство тарасівців», Українська загальна організація, ТУП); визнання українського народу як самостійного етносу, досягнення його рівноправності; укріплення в українців почуття національного самоусвідомлення; боротьба проти русифікації; толерантне ставлення до різних націй («Братство тарасівців»); перебудова Російської імперії на федеративних засадах; створення, крім загальноросійського парламенту, краєвих соймів; повна свобода національного життя (Українська загальна організація); запровадження конституційно-демократичного ладу в Росії; зміцнення зв'язків із Західною Україною з метою об'єднання східно- і західноукраїнських земель (ТУП).

Програми окреслювали основні мовні завдання: досягнення рівноправності українського слова, впровадження української мови в усі сфери життя – суспільно-громадське, адміністративно-виробниче, приватне спілкування, літературу, освіту, суди, церкву, міжнаціональну комунікацію в Україні тощо. ТУП конкретизувало мовні цілі: вивчення української літератури, української мови, історії України та українознавства як обов'язкових предметів в усіх середніх та вищих навчальних закладах України; початкова освіта українською мовою; вільне використання української мови в церкві, суді та всіх громадських закладах України; уживання української мови як засобу міжнаціонального спілкування в Україні; скасування заборони на ввезення закордонних видань українською мовою.

Організації домагалися скасування царських указів стосовно заборон українського слова та розширення функцій української мови шляхом практичної діяльності (клопотання, відозви, записки до уряду, публікації в пресі, участь у мовних дискусіях; листування; порушення національно-мовних проблем на різних зібраннях (з'їздах, конференціях тощо) в Україні та за кордоном; налагодження зв'язків з російськими партіями (кадетами, еседеками, трудовиками); співпраця з депутатами Державної думи та ін.

Організації сприяли розвиткові функцій української мови на практиці: а) відкривали українськомовні народні школи, найчастіше недільні; б) засновували загальноосвітні курси українською мовою; в) домагалися дозволів цензури на друкування творів, перекладів українською мовою різностильового характеру; г) засновували українські газети і журнали; ґ) виголошували лекції й реферати українською мовою; д) домагалися початкової освіти українською мовою; е) вимагали запровадження української мови, української літератури, історії України, народознавства як предметів викладання в усіх середніх та вищих школах; є) порушували питання про відкриття українознавчих кафедр в університетах України; ж) ініціювали читання лекцій українською мовою в університетах; з) готували підручники, посібники українською мовою для народної освіти; и) перекладали й публікували світову класику, богословську літературу українською мовою; і) організовували театральні гуртки; ї) створювали українські громадські об'єднання; й) у 1907 р. заснували Українське наукове товариство в Києві та ін.

Розглянута у статті проблема потребує свого доповнення шляхом дослідження нових джерел, пов'язаних із мовним аспектом діяльності різних політичних партій того періоду.

1. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус / Ю. Шевельов // *Вибрані праці: у 2-х кн. / упорядкув. та вступ. ст. Л. Масенко.* – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008 – Кн. 1. Мовознавство. – С. 26–279.
2. *Дорошенко Д.* Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко / передм. Л. Белея. – Ужгород : Гражда, 2008. – 224 с. – (Серія : Ucrainica: ad fontes).
3. *Глобенко М.* Громади / М. Глобенко // *Енциклопедія українознавства : в 11 т. / гол. ред. проф. д-р В.Кубійович ; заст. гол. ред. проф. М. Глобенко.* – Львів, 2003. – Т.2. – С. 443–444.
4. *Воля Т.* Братское послание украинцев сербскому обществу «Зоря» / Т. Воля // *Мольнар Михайло. Словаки і українці. Причинки до словацько-українських літературних взаємин з додатком документів.* – Словацька Академія наук, Словацьке педагогічне видавництво в Братиславі, 1965. – С. 308–325.
5. *Статєєва В. І.* Західноєвропейські видання другої половини XIX ст. про правове становище української мови в підросійській Україні / В. Статєєва // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : [збірник наук. праць].* – Ужгород, 2009. – Вип. 13. – С. 122–132.
6. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко / передм. В.Дорошенка / *Українська Вільна Академія наук у США, Наукове товариство ім. Т. Шевченка в Америці.* – Нью-Йорк, 1955. – 504 с.
7. *Статєєва В.* Дискусія про українську мову 1898 року / В.І. Статєєва // *Науковий вісник Ужгородського університету.* – 1995. – Вип.1. – С. 51–57. – (Серія «Філологія»).
8. *Макар Г.* Науковці України на захисті прав української мови на початку XX ст. / Г. Макар // *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : [збірник наук. праць].* – Ужгород, 2011. – Вип. 16. – С.384–388.
9. *Лотоцький О.* Сторінки минулого: у 3-х част. / О. Лотоцький / *Праці Українського наукового інституту.* – Варшава, 1933. – Т. XII. – Част. 2. – 486 с.
10. *Стебницький П.* «Кобзар» під судом // П. Стебницький // *Вибрані твори / упорядкув. та вступ. ст. І.Старовойтенко.* – К. : Темпора, 2009. – С. 218–232.
11. *Кисіль О.* Стебницький і українська книга / О. Кисіль // *П.Я. Стебницький. 1862–1923.* – К. : Слово, 1926. – С. 82–99.
12. *Корнієвська О.В.* Київське товариство грамотності / О.В. Корнієвська // *Енциклопедія історії України / редкол. : В.А.Смолій та ін. – К. : Наук. думка, 2007. – Т.4. – С. 249–250.*

13. Докладъ объ измѣненіи правилъ по изданію и распространенію народныхъ популярныхъ книгъ на малорусскомъ языкѣ // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 157–162.
14. Самійленко В. З українського життя в Києві в 80 роках XIX ст. / В. Самійленко // Нова Україна. – Прага, Берлін, 1923. – С. 104–116.
15. Пчілка О. Автобіографія / О. Пчілка // Творчість Олени Пчілки і фольклор : [монографія]. – Ужгород : Гражда, 2011. – С. 215–274.
16. Лист Лесі Українки до М.Косача від 8–10 грудня 1889 р. // Леся Українка. Збір. тв. : у 12 т. – К., 1978. – Т.10. – С. 37–43
17. Статєєва В.І. Леся Українка й проблеми українського перекладацтва у другій половині XIX – на початку XX ст. / В.І. Статєєва // Науковий вісник Ужгородського університету. – Ужгород, 1998. – С. 109–110. – (Серія : Філологія, вип. 3).
18. Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки / Л. Старицька-Черняхівська // Вибрані твори / вступ. ст., упорядкув. та приміт. Ю.М.Хорунжого. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 741–763.
19. Старицька-Черняхівська Л. Спогади про М.В.Лисенка / Л. Старицька // Вибрані твори / вступ. ст., упорядкув. та приміт. Ю.М.Хорунжого. – К. : Наук. думка, 2000. – С. 764–786.
20. Коллард Ю. Передмова до книжки-промови М.Міхновського «Самостійна Україна» / Ю. Коллард // Міхновський М. Самостійна Україна / передм. Ю.Колларда. – В-во «Український патріот», 1948. – С. 3–16.
21. Profession de foi молодих українців (Читане на Тарасові роковини 1893 р. в університетському місті на Україні) // Правда. – 1893. – Т. XVII. – Вип. L. – Квітень. – С. 201–207.
22. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія / Ю. Коллард / вступ. сл. М.Антоновича. – Торонто : Срібна сурма, 1972. – 223 с.
23. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – Київ : Либідь, 1993. – 286 с.
24. Юбилей И.С. Левицкого вь Киевѣ // Киевская старина. – 1905. – № 1. – С. 19–23.
25. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця XIX – початку XX століття / О.Голобуцький, В.Кулик. – К. : вид-во «Смолоскип», 1996. – 124 с.
26. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький // Праці Українського наукового інституту. – Варшава, 1932. – Т. VI. – Ч. 1. – 287 с.
27. Дорошенко В. Українство в Росії. Новіші часи. З портретами / В. Дорошенко. – Відень, 1917. – 116 с.
28. Кирієнко О. Перші хвилини Української революції у спогадах Людмили Черняхівської-Старицької / О. Кирієнко // Український археографічний щорічник: [збірник наукових праць]. – 2007. – Вип. 12. – С. 517–533.
29. Кучерук О. Київ 1917–1919. Адреси. Події. Люди / О. Кучерук. – К. : Темпора, 2008. – 156 с.
30. Шморгун П.М. Політичні партії України на початку XX століття: соціальний склад, чисельність, типологія / П.М. Шморгун // Політичні партії на Україні (1905-1925). Наукові праці з питань політичної історії : [міжвідомчий науковий збірник]. – К. : Либідь, 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.
31. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917) / Є. Чикаленко. – Львів : вид-во «Червона калина», 1931. – 496 с.
32. Лисенко О. Просвітянський рух на Наддніпрянщині / О. Лисенко // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – № 19. – С. 516–521.
33. В справі заснування українських кафедр в київському університеті // Рідний край. – 1906. – № 50. – С. 7–8.

**ASPECT S OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN PUBLIC-POLITICAL
AND CULTURAL-EDUCATIONAL MOVEMENT OF EASTERN UKRAINE AT
THE END OF XIX – BEGINNING XX CENTURIES**

Halyna Makar

*Zakarpattia Institute of Interregional Academy of Personnel Management (MAUP)
3, Promyslova str., Uzhhorod, 88000, Ukraine
makargalina@rambler.ru*

The article highlights one of the features of language situation in the Eastern Ukraine at the end of the 19th – beginning of 20th century, namely self-organization of intellectual elite with the aim of developing the functions of the Ukrainian language. On the basis of new sources the author analyzes public and political, cultural and educational unions as well as characterizes the activities of their participants and measures taken for developing the Ukrainian language under stateless conditions. The author believed that the problems under analyses demand further investigation on the basis of new sources.

Key words: language status, language functions, the Ukrainian language, Ukraine under Russian rule, non-state language.

**ЯЗЫКОВОЙ ВОПРОС В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОМ И
КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОМ ДВИЖЕНИИ ВОСТОЧНОЙ УКРАИНЫ
(КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX В.)****Галина Макар**

*Закарпатский институт МАУП
ул.Промышленная,3, г.Ужгород, 88000, Украина
makargalina@rambler.ru*

Статья раскрывает один из признаков языковой ситуации в Восточной Украине конца XIX – начала XX в. – самоорганизацию интеллектуальной элиты с целью развития функций украинского языка. На материале новых источников выявлены общественно-политические и культурно-просветительские объединения, охарактеризована деятельность их участников, а также мероприятия для реализации и развития украинского языка в условиях безгосударственности. Автор считает, что рассмотренная проблематика требует дальнейшего анализа с привлечением новых источников.

Ключевые слова: статус языка, функции языка, украинский язык, подрусская Украина, негосударственный язык.

Стаття надійшла до редколегії 5.09. 2013
Прийнята до друку 14.10.2013